

В.В. Курдюков,
аспірант
(Академія адвокатури України)
(Науковий керівник професор В.Г. Гончаренко)

Кримінальний процес як двоєдина форма пізнання і доказування у кримінальних справах

Ключові слова: *пізнання, доказування, кримінальне судочинство, права людини, судова істина, спеціальні знання, судова експертиза.*

Поняття доказування та пізнання є філософськими категоріями, які пізніше були запозичені іншими науками. На відміну від філософських категорій доказування та пізнання, які відображають загальні форми пізнання світу, в юриспруденції ці поняття відображають лише окремі відносини, які належать до певної сфери діяльності.

Співвідношення пізнання та доказування є базисом кримінально-процесуальних правовідносин [1, 10; 8, 161; 20, 156; 26, 9–11; 28, 86–101; 29, 13; 42, 20; 45, 335]. У свою чергу, кримінально-процесуальні правовідносини – це багаторівневе відображення кримінального судочинства взагалі, із визначеними законом учасниками та компетентними органами. Ми розглядаємо кримінально-процесуальні правовідносини як процес, система якого має чітку основу стадійності, де кожна наступна стадія із своїми формами та способами перевіряє рішення, які було прийнято на попередніх стадіях, таким чином унеможливаючи появу помилок в майбутньому.

У діалектико-матеріалістичній гносеології пізнання розуміється як відображення тих предметів та явищ, які існують зовні та незалежно від свідомості людини, іншими словами, як відображення об'єкта пізнання. *При цьому процес пізнання є активним, творчим, діалектичним відображенням*

видимого, у якому здійснюється перехід від сенсорних форм відображення видимого, де розкривається лише зовнішня сторона предмета, до логічних форм відображення, схованої за безпосередньою видимістю внутрішній сутності речей [5, 9; 10, 40; 15, 152–153; 21, 354; 25, 100; 36, 32; 44, 199]. На відміну від пізнання взагалі, пізнання у кримінальній справі не передбачає подальшого пізнання, а “вінчає” пізнавальну діяльність і досудового слідства, і суду [11, 16].

Пізнання у кримінальній справі базується на пізнаних закономірностях у суспільних та природних явищах і спрямоване не на подальше поглиблення у сутність об'єкта, а на встановлення істини конкретного факту. Специфіка такого пізнання обумовлена низкою обмежень та приписів процесуального і етичного характеру, що пояснюється своєрідністю предмета дослідження, яким є суспільно небезпечне діяння [10, 14; 14, 9; 22, 11; 23, 117]. Відрізняючись деякими особливостями, пізнання у кримінальній справі з гносеологічної точки зору являє собою прикладне пізнання емпіричного рівня і йому притаманні всі риси такого пізнання у загальнофілософському сенсі. В той же час, це пізнання може мати юридичнозначущий результат, якщо буде здійснюватись як доказування. Пізнання і доказування – це нерозривно пов'язані процеси.

Досить цікавим, але спірним питанням було з'ясування характеру пізнання – безпосередньо чи опосередковано воно відбувається у кримінальній справі [33, 125]. Вважається, що пізнання – це завжди єдність безпосереднього і опосередкованого. Однак у філософському аспекті ці форми пізнання розрізняються – безпосереднє, сенсорне пізнання як інтуїтивне та пізнання опосередковане – як дискурсивне [18, 47].

Свого часу деякі науковці наполягали, що у кримінальному процесі безпосередньо без доказування можна пізнати збережені наслідки скоєного, залишені продукти протиправної поведінки, виявлені предмети злочинного діяння тощо [2, 6–7; 9, 37–38; 13, 23; 17, 18–19]. У сучасній літературі цю ідею підтримує О.Р. Белкін [3, 5].

Дійсно, чуттєве, або сенсорне сприйняття тих чи інших фактів, явищ може мати місце у кримінально-процесуальному пізнанні будь-яких обставин зовнішнього світу, але воно є тільки першим кроком такого пізнання [35, 33]. У кримінальному судочинстві факти та явища повинні бути зафіксовані у процесуальному порядку, перевірені та оцінені поряд з іншими фактами та явищами, щоб зробити висновок про їх існування та значення для справи. Для цього законом передбачені певні процесуальні дії та порядок їх проведення, результати яких можуть слугувати фундаментом судового рішення. Тому відомості, які були пізнані у результаті безпосереднього сенсорного сприйняття, якщо вони отримані без належних процесуальних дій та без фіксування в порядку, встановленим законом і без дотримання форми конкретних процесуальних документів, юридичної сили позбавлені і виключаються із засобів кримінально-процесуального пізнання обставин, що входять до предмета доказування [22, 8; 43, 30]. Таким чином, обставини, що підлягають встановленню у кримінальній справі, за загальним правилом, не можуть бути безпосередньо сприйняті суб'єктом судового пізнання, і їх в'ясняють лише за допомогою доказів.

Поняття пізнання і доказування не є різнозначними: предмет пізнання ширший

за предмет доказування; пізнання і доказування різні за обсягом роботи, яку виконує уповноважений суб'єкт у пошуках доказів; пізнання іноді обмежується виявленням якоїсь обставини, яка використовується як знання за межами процесу доказування (наприклад, для орієнтування); доказування ж передбачає і з'ясування факту уповноваженим суб'єктом, і перетворення його з факту “для себе” у доказовий факт [19, 19]. Наведена ідея зводиться до того, що доказування має, крім пізнавальної, неодмінно і засвідчувальну сторону, тобто пізнання, яке здійснюється у кримінальному процесі, вимагає процесуального закріплення і офіційного засвідчення інформації про обставини справи [32, 107]. Отже, доказування становить собою специфічну пізнавальну діяльність, що здійснюється лише з використанням передбачених законом джерел і засобів.

Сенс усякого пізнання полягає у досягненні істини [24, 7; 37, 7]. Це положення обумовлює постійне розширення і поглиблення наших уявлень, нашого знання об'єктивної дійсності. Процес практичного, прикладного пізнання також повинен сприяти встановленню істини. Проте у правовій літературі відсутнє достовірне визначення характеру цієї істини, що певною мірою негативно впливає і на результати її досягнення [31, 4; 41, 124].

Істина повинна розглядатись як адекватне відображення об'єктивної дійсності в свідомості людини, у зв'язку з чим вона може бути лише об'єктивною, тобто істинний зміст людського знання не залежить від суб'єкта, не залежить ні від людини, ні від людства [16, 123]. В.Г. Гончаренко, спираючись на ідеї Ф. Енгельса, зазначає, що саме та істина, в якій відображається незалежна від суб'єкта дійсність, і повинна бути встановлена у розслідуванні та у судовому розгляді кримінальних справ [5, 13]. Іншими словами, висновки щодо винуватості конкретної особи у скоєні конкретного злочину і щодо існування у минулому всіх значущих обставин повинні бути адекватними об'єктивній дійсності. Однак істина – це знання і, не дивлячись на об'єктивність

його змісту, є моментом діяльності людини. Це результати пізнання, що характеризуються усвідомленням істини. Отже, істина завжди носить характер, відбиток форми і тенденції живого, конкретного та історично визначеного думуючого суб'єкта, тому від суб'єкта і від його свідомості залежить, як, які сторони і закономірності об'єктивної реальності стали змістом знання, як повно і глибоко вони відображені у ньому [12, 156; 30, 108].

Звідси випливає необхідність встановлення критерію істинності наших знань і у тому числі істинності наших знань у конкретній кримінальній справі. Науковці практично всіх ідеологічних спрямувань визнають єдиним можливим критерієм істини практику, яка дозволяє перевірити об'єктивність пізнання. Проте у юридичній літературі іноді робились спроби, зважаючи на специфічні умови судового пізнання, видати за критерій істини деякі інші категорії, що характеризують окремі моменти правозастосовчої діяльності [27, 23; 34, 23; 38, 27; 40, 31]. Наприклад, М.А. Чельцов стверджував, що критерієм істини у судочинстві є внутрішнє переконання [41, 124]. Я.О. Мотовиловкер критерієм істинності висновків вважає всебічне, повне і об'єктивне дослідження обставин справи [24, 7].

Такі та подібні погляди треба піддати критиці. Внутрішнє переконання позбавлено можливості слугувати критерієм істинності зібраних у справі даних, тому що, по-перше, переконання характеризується інтелектуальним, емоціональним і вольовим моментами, що вже забороняє використовувати його як критерій істинності наших знань, оскільки значна питома вага суб'єктивних елементів, які містяться у ньому, практично зводить нанівець об'єктивну оцінку знання, яке, до речі, також багате на суб'єктивні елементи; по-друге, переконання, як певне ставлення людини до досліджуваної об'єктивної дійсності, формується при пізнанні у кримінальній справі на базі правосвідомості і оцінки одержаних в процесі цього пізнання даних, що є нічим іншим, як співставлення такого роду даних з

практикою. Тобто ми спостерігаємо цілком очевидне включення критерію практики в процес пізнання і доказування у кримінальних справах.

Заборонено брати за критерій істини й систему доказів, бо тут розрізняється поняття практики як конкретної діяльності і практики як суспільно-історичної діяльності, в той час, коли вони утворюють нерозривне ціле з пріоритетом суспільно-історичного елементу. Що ж стосується критерію істини у вигляді об'єктивного дослідження обставин конкретної справи, то такий підхід є відвертим "спрощенством", оскільки "об'єктивність" дослідження досягається порівнянням отриманих даних із вже визнаними суспільством істинами, а практика не дає таких правил, які вказували б, який конкретний доказ у даній справі є істинним, а який хибним.

Критерій практики найчастіше застосовується опосередковано до встановлення істинності фрагментів і подій минулого, коли ми, одержуючи нові відомості про них, постійно корегуємо, уточнюємо, робимо більш адекватним наше знання. Суспільна практика піддається зміні і розвитку, що робить її обмеженою у даний історичний період. Проте, оминаючи відносний характер істинності теоретичних ідей і висновків прикладного пізнання, практика разом з тим дає абсолютну перевірку, бо вона у відомих межах підтверджує лише істинні теорії та висновки і відкидає всі хибні уявлення. Положення про практику як критерій істини зовсім не означає, що вже здобуте знання за практичного його застосування кожного разу знову повинно спеціально підтверджуватися практикою. Визнання розуміння критерію істинності наших знань як суспільно-історичної практичної діяльності людства означає, що істинним може бути як те судження, що знаходить негайне і пряме підтвердження дослідом, так і таке, що спирається на інші перевірені дані, на виведене знання, бо правильність самих висновків, їхньої логічної структури, у свою чергу підтверджена всією людською практикою [4, 113]. Більше того, без опори на суспільно-історичну практику було б об-

меженим виявлення помилок та їх джерел у пізнанні, що в умовах прикладного судового пізнання привело б до дуже відчутних і швидких негативних наслідків.

Лише суспільно-історична практика, в яку входять результати наукової і повсякденної, теоретичної і емпіричної, колективної і індивідуальної діяльності людини, може дозволити правоохоронним органам перевірити правильність зроблених висновків, переконатися у їхній істинності та встановити у справі об'єктивну істину.

Оперуючи при визначенні судової істини поняттям об'єктивної істини, багато хто намагається в той же час обґрунтувати її характер, вважаючи її або відносною, або абсолютною, або істиною конкретною [7, 67–69; 39, 60; 40, 32–33]. Вважають, що не говорити про те, якої істини досягають у кримінальному судочинстві, значить взагалі відмовитись від вирішення питання по суті, оскільки, істина, будучи об'єктивною, не може не бути або абсолютною, або відносною.

Сама постановка питання у такій площині є помилковою. Об'єктивна істина має діалектичну природу, будучи процесом і єднанням абсолютного і відносного. Це положення рівною мірою стосується і прикладного, практичного пізнання, яким є, зокрема, пізнання у кримінальних справах. Судова істина, будучи об'єктивною, містить у собі абсолютний зміст, але, будучи обумовленою певним рівнем досягнутих людством знань і певною неповнотою пізнання невичерпного числа властивостей і ознак явищ і речей, вона в той же час є й відносною. У зв'язку з цим істина є завжди конкретною.

Критикуючи спроби оперування різними категоріями істини у відриві одна від одної, видатний український філософ П.В. Копнін зазначав, що гносеологія встановлює кілька істин: об'єктивну, абсолютну, відносну, конкретну. В дійсності ж істина одна – об'єктивна. Оскільки істина існує тільки як процес, автор робить висновок: "... Немає окремо абсолютної істини і відносної, а існує одна об'єктивна,

яка одночасно є абсолютно-відносною" [12, 148].

Оскільки встановлення істини у прикладному (а не у науковому) пізнанні, яким є пізнання у кримінальній справі, носить чітко виражений практичний характер і слугує цілям вирішення якогось, як правило, одиничного питання, то оперування поняттями абсолютної і відносної істини, якими користуються філософи для розкриття сутності процесу пізнання людиною (людством) реального світу, є схоластичним. Мета кримінального процесу – встановлення об'єктивної істини у конкретній справі, тобто встановлення відповідності уявлень учасників судового пізнання про всі фактичні обставини справи, що є необхідними для її вирішення по суті, обставинам, що є в дійсності.

Аналіз процесу доказування в судочинстві, як окремого випадку пізнання, показує, що вирішення переважної більшості ситуацій, які виникають у процесі правового регулювання, вимагає опори на ґрунтовні, досконалі знання, здобуті людством протягом всього його існування [6, 23]. Очевидно, що для вирішення багатьох правових питань юристами дуже часто не вистачає лише юридичних знань, і тоді в пізнавальний процес і особливо в процес доказування закономірно вплітаються використання знань, які виходять за межі юридичних і побутових знань, – знань спеціальних, що дає можливість, за всіх інших умов, здійснювати грамотне і справедливе правосуддя.

Збирання доказових фактів у ході судового пізнання за допомогою спеціальних знань набуває великої авторитетності й надійності, коли ці знання використовуються у формі експертизи. Більше того, законодавець цілком обґрунтовано ввів категорію обов'язкових експертиз, без одержання результатів яких у певних випадках ніякий пізнавально-доказовий процес не може вважатись завершеним, що виключає можливість прийняття підсумкового юридичного рішення.

Список літератури:

1. *Арсеньев В.Д.* Вопросы общей теории судебных доказательств в советском уголовном процессе. – М., 1964. – 180 с.
2. *Белкин Р.С., Винберг А.И.* Криминалистика и доказывание: методологические проблемы. – М., 1969. – 216 с.
3. *Белкин А.Р.* Теория доказывания. – М.: Норма, 1999. – 429 с.
4. *Винберг А.И., Эйман А.А.* Криминалистическая идентификация в теории судебных доказательств // Сов. государство и право. – М., 1966 – № 2.
5. *Гончаренко В.И.* Использование данных естественных и технических наук в уголовном судопроизводстве (Методологические вопросы) – К.: Вища школа, 1980. – 160 с.
6. *Гончаренко В.Г., Курдюков В.В., Легких К.В.* Спеціальні знання: генезис, предмет, рівні, форми використання в доказуванні // Вісник Академії адвокатури України. – 2007. – Вип. № 2(9).
7. *Горский Г.Ф., Кокорев Л.Д., Элькин П.С.* Проблемы доказательств в советском уголовном процессе. – Воронеж, 1978. – 303 с.
8. *Домбровский Р.Г.* Познание и доказывание в расследовании преступлений: Дисс. ... д-ра юрид. наук. – Рига, 1990. – 324 с.
9. *Дорохов В.Я., Николаев В.С.* Обоснованность приговора в советском уголовном процессе. – М., 1959. – 236 с.
10. *Ильин В.В.* Теория познания. Введение. Общие проблемы. – М., 1993. – 165 с.
11. *Коновалова В.Е.* Проблемы логики и психологии в следственной тактике. 2-е изд. – Киев, 1970. – 164 с.
12. *Копнин П.В.* Гносеологические и логические основы науки. – М., 1974. – 568 с.
13. *Курьлев С.В.* Основы теории доказывания в советском правосудии. – Минск, 1969. – 203 с.
14. *Ларин А. М.* Доказывание на предварительном расследовании в советском уголовном процессе: Дисс. ... канд. юрид. наук. – М., 1961. – 217 с.
15. *Ленин В.И.* Конспект книги Гегеля “Наука логики” // Полное собрание сочинений: [В 55-ти томах]. – М., 1963. – Т. 25: Философские тетради. – 672 с.
16. *Ленин В.И.* Теория познания эмпириокритицизма и диалектического материализма // Полное собрание сочинений – М.: Политиздат, 1979. – Т. 18. – 548 с.
17. *Лившиц В.Я.* Принцип непосредственности в советском уголовном процессе. – М.-Л., 1949. – 208 с.
18. *Липский Б.И.* Основы теории познания. – СПб, 2000. – 336 с.
19. *Лузгин И.М.* Методологические проблемы расследования. – М., 1973. – 215 с.
20. *Лупинская П.А.* Решения в уголовном судопроизводстве: их виды, содержание и формы. – М., 1976. – 168 с.
21. *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения: [В 48-ми томах]. – М., 1961. – Т. 20: Диалектика природы. – 827 с.
22. *Михеенко М.М.* Доказывание в советском уголовном судопроизводстве. – К., 1984. – 134 с.
23. *Михеенко М.М., Нор В.Т, Шибіко В.П.* Кримінальний процес України: Підручник. – Друге вид., перероб. і доп. – К.: Либідь, 1999. – 431 с.
24. *Мотовиловкер Я.О.* Установление истины в советском уголовном процессе. – Ярославль, 1974. – 70 с.
25. *Никитин Е.М.* Объяснение – функция науки. – М., 1970. – 234 с.
26. *Нокербеков М.* Предмет доказывания в советском уголовном процессе: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. – Алма-Ата, 1964. – 20 с.
27. *Нор В.Т.* Проблеми теорії і практики судових доказів. – Львів, 1978. – 112 с.
28. *Орлов Ю.К.* Структура судебного доказывания и понятие судебного доказательства // Вопросы борьбы с преступностью. – М., 1977. – Вып. 28.

29. **Орлов Ю.К.** Основы теории доказательств в уголовном процессе: – М., 2000. – 144 с.
30. **Павлов Тодор.** Теория отражения. Основные вопросы познания диалектического материализма. — М., 1949. – 521 с.
31. **Павлухин Л.В.** Дознание в советском уголовном процессе: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. – Саратов, 1966. – 21 с.
32. **Ратинов А.Р.** Вопросы познания в судебном доказывании // Сов. государство и право – 1964. – № 8.
33. **Руткевич М.Н.** Практика – основа познания и критерий истины. – М., 1952. – 234 с.
34. **Соловьев А.Д.** Процессуальные вопросы установления истины на предварительном следствии: Автореф. ... дисс. д-ра юрид. наук. – К., 1969. – 34 с.
35. **Старченко А.А.** Логика в судебном исследовании. – М., 1958. – 235 с.
36. **Столяров В.И.** Диалектика как логика и методология науки. – М., 1975. – 337 с.
37. **Тирічев І.В.** Зміст об'єктивної істини в радянському кримінальному процесі. – Львів, 1960. – 165с.
38. **Трусов А.И.** Основы теории судебных доказательств. – М., 1960. – 176 с.
39. **Ульянова Л.Т.** Оценка доказательств судом первой инстанции. – М.: Госюриздат, 1959. – 167 с.
40. **Фаткуллин Ф.Н.** Общие проблемы процессуального доказывания. – 2-е изд., доп. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1976. – 207 с.
41. **Чельцов М.А.** Советский уголовный процесс. — М., 1962. – 503 с.
42. **Шейфер С.А.** Собираение доказательств в советском уголовном процессе: Методологические и правовые проблемы. – Саратов, 1986. – 169 с.
43. **Шейфер С.А.** Доказательства и доказывание по уголовным делам: проблемы теории и правового регулирования. – Тольятти, 1997. – 92 с.
44. **Щербаковский М.Г., Кравченко А.А.** *Применение специальных знаний при раскрытии и расследовании преступлений.* — Харьков, 1999. – 73 с.
45. Юридичний словник / За редакцією В. Г. Гончаренка. – К.: Форум, 2006. – 437 с.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается соотношение понятий познания и доказывания в контексте уголовного судопроизводства. Указывается на необходимость определения единственного критерия истинности знаний, которым является практика. Обращается внимание на свойства судебной истины. Приводятся доводы, позволяющие считать характер судебной истины лишь объективным.

SUMMARY

The article examines correlation of the notions of cognition and proving in the context of criminal proceedings. Necessity of establishment of a single knowledge truth criterion is considered by the author as practice. Special attention is paid to the features of judicial truth. Arguments allowing to consider nature of judicial truth only objective are produced.

*Рекомендовано кафедрою
кримінального процесу та криміналістики*

Подано 24.09.08